

ср76

20/20

Фоменко В.Г

Військові
печатки Запорозько-
ців.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

7
1972

ср 152-160

63.3 (44кв - 42п) 46
Ф76

АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

ВИПУСК СЬОМИЙ

•

«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1972

ИВ КНИГ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ ФОМЕНКО

ЗМІСТ

Джерелознавство

П. Х. Білий (Полтава). Відображення участі українського народу в об'єднаному русі за утворення СРСР в документальних публікаціях та монографіях	3
М. І. Ксензенко (Харків). Документальні матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР про аграрні перетворення на Україні (1917—1920 рр.)	13
М. І. Кіївський, Е. Д. Кожарина (Київ). Джерела про ліквідацію неписьменності та малописьменності на Київщині у 1919—1934 рр.	20
Л. К. Воскобойникова (Одеса). Листівки та прокламації Одеського облдержархіву як джерело вивчення періоду боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині	25
С. С. Герасименко (Берегове). Плакати як джерело для вивчення діяльності Закарпатської крайової комуністичної організації у 20—30-х роках ХХ ст.	31
Н. Л. Проскура (Ніжин). Сільськогосподарські переписи 1916—1917 рр. як джерело для дослідження аграрних відносин у Харківській губернії	44
В. Н. Жук, З. М. Суховська (Полтава). Джерела про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині	49
І. А. Гриценко (Чернівці). Огляд матеріалів Центрального державного архіву Молдавської РСР про економічні взаємозв'язки Північної Буковини з Російською державою в першій половині ХІХ ст.	60
М. Г. Крикун (Львів). Подимні реєстри першої і початку другої половини ХVІІІ ст.	69
В. О. Пірко (Донецьк). Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця ХVІІ ст.	79

Палеографія

В. В. Панашенко (Київ). До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису ХVІІ—ХVІІІ ст.	88
Е. Й. Ружицький (Львів). Скорочення в латинському готичному письмі ХІІІ—ХVІ ст. (за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові)	93
В. Й. Горобець (Київ). Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності ХVІІІ ст.	102

Хронологія

Л. Д. Шереметьєва (Львів). Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології	115
--	-----

Сфрагістика

А. М. Аксьонов (Київ), Б. П. Зайцев (Харків). Перші печатки наркоматів Радянської України	126
К. Ф. Короткова (Чернігів). Печатки виконавчих комітетів Чернігівщини (1917—1923 рр.)	133
В. О. Гавриленко (Львів). Історіографія української сфрагістики другої половини ХІХ ст.	138
В. Г. Фоменко (Запоріжжя). Військові печатки запорожців	152

Зброезнавство

В. О. Сидоренко (Київ). Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.	161
--	-----

У цьому випуску збірника вміщено статті з джерелознавства, палеографії, хронології, сфрагістики, зброєзнавства, в яких порушено ряд загальних проблем і конкретних питань з названих історичних дисциплін.

Редакційна колегія:

П. С. Дишлевий, О. Г. Мітюков, В. Г. Сарбей (відповідальний редактор),
В. С. Скорина (відповідальний секретар),
Ф. П. Шевченко

Рецензент доктор історичних наук *А. З. Барабой*

В. Г. Фоменко

ВІЙСЬКОВІ ПЕЧАТКИ ЗАПОРОЖЦІВ

З усього багатства печаток, які збереглися у вигляді відбитків на документах, згадуваних у літературі з української сфрагістики, в даному повідомленні описуються деякі з печаток запорожців, якими засвідчувались документи, що виходили від гетьмана або від імені коша низового козацтва. Але відбитки таких печаток, на превеликий жаль, збереглися тільки на невеликій кількості документів кількох гетьманів і не являють собою нерозривного послідовного ряду за всі роки історії запорізького козацтва. Деякими печатками користувався не один гетьман, і тому вони в описах числяться приналежними двом або навіть трьом гетьманам.

У зв'язку з тим, що матеріали з сфрагістики у публікаціях не поділені за групами, а самі зображення печаток розкидані по багатьох джерелах, ми намагалися зібрати та викласти в одному повідомленні всі раніше опубліковані дані про деякі печатки, уточнити зміст і особливості написів на них, указати на досі ще не помічені відмітні риси та положення постатей, а також поділити описувані печатки на групи, що, на нашу думку, сприятиме повнішому дослідженню сфрагістики Війська Запорізького.

Загальним для всіх військових печаток запорожців, відомих з описів і відбитків на документах, є зображення в центрі печатки козака з

мушкетом на лівому плечі та з шаблею у піхвах — теж з лівого боку. Козак на всіх відбитках печаток (крім спеціально застережених) одягнутий у дві верхні одежини: нижню, більш довгу, яку всі автори описів називають кунтушем, і верхню, коротшу, яку правильно було б називати чумаркою або чемеркою¹.

Постать козака на військовій печатці ніби скопійована з герба², даного у 1576 р. королем Стефаном Баторієм³, зображення якого (рис. 1) відомо з багатьох публікацій. Правда, в 1918 р. була висловлена думка, що дарування герба та печатки з такою фігурою є легендою, яку слід відкинути⁴. Але документи стверджують, що печатки, на яких зображено козака з рушницею та шаблею, були відомі з багатьох відбитків при підписах козацьких гетьманів і проіснували вони до 1764 р., тобто до ліквідації влади останнього гетьмана.

Одежа і профіль постаті козака на печатках мають кілька варіантів, невеликі відхилення є і в положенні зброї. Постать козака в центрі печатки оточена двома кільцевими лініями, між якими колом йде напис, що визначає приналежність і підпорядкованість запорізького війська. Приналежність печатки та час її використання вказані в літературних джерелах, де її вперше описано.

Всі печатки, які описуються в даному повідомленні, за написами⁵ можна поділити на три групи: а) печатки війська в час його підлеглих польському королю; б) печатки, виготовлені після воз'єднання України з Росією, на яких вказується на підлеглисть Війська Запорізького російському царю; в) печатки, на яких не вказано приналежність війська.

Приступаючи до детального розгляду особливостей печаток, вважаємо за необхідне зазначити, що нам здається досить дивним зображення п'ятнадцяти з сімнадцяти написів прямим цивільним шрифтом, установленим тільки на початку XVIII ст., а не давньоруським, вживаним у XVII ст. Це, мабуть, сталося тому, що наведені зображення не досить точно перемальовувались з відбитків печаток.

Колові написи печаток, будучи єдиними за змістом у групах, відмінні між собою зображенням літер і повнотою слів. Припускається, що першою печаткою Війська Запорізького нібито повинна вважатися відома з документа 1596 р. печатка діаметром з полтинник⁶ з постаттю козака без рушниці та написом: «Копиа войска запорозкого»⁷. Малюнка її знайти не вдалося.

Наступною за часом використання вважається печатка, відома не тільки дослідникам, а й широким верствам читачів, тому що вона подавалась у багатьох виданнях. На цій печатці зроблено напис порівняно великими літерами. «Коша воика запорозкого» (рис. 2). Але в зв'язку з тим, що перетинка між другою і третьою рисками літери «ш» погано помітна, слово «коша», деякі дослідники читали «копіа» — зовсім не придатне для запорізької печатки канцелярське слово. На цій печатці, як і на деяких інших, у слові «воиска» пропущена літера «с». Крім згад-

¹ Б. Д. Гринченко. Словарь української мови, т. IV. К., 1909, стор. 477 і 451.

² Вършъ на жалостный погреб зацного рыцера Петра Сагайдачного. К., 1622. Відділ рідкісних книг Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна. Гравюра «На герб сильного войска е. к. м. запорожского».

³ Летописец или описание знатнейших действий и случаев.— Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888, стор. 3.

⁴ М. Модзалевський та Г. Нарбут. До питання про державний герб України.— «Наше минуле». К., 1918, № 1.

⁵ Розподіл печаток за групами проведено за загальним змістом написів з відновленням усіх пропущених літер і знаків.

⁶ А. Лазаревский. Универсал гетмана Гавриила Крутневича 1602 года.— «Киевская старина», январь, 1898, стор. 3.

⁷ І. П. Крип'якевич. З козацької сфрагістики.— «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 123—124. Львів, 1918, стор. 4.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

Рис. 5.

Рис. 6.

ки, що ця печатка використовувалась в останні роки XVI ст., про неї немає ніяких інших відомостей⁸.

Зображення печатки коша Війська Запорізького в порівнянні з іншими відомими військовими печатками виглядає трохи незвичайно: вона дуже схожа на герб, який дано козацькому гетьману королем (пор. рис. 1 і 2); козак у довгому, нижче колін каптані (без чумарки), з нашитими на грудях шнуровими застібками не стоїть на місці, як на всіх інших козацьких печатках, а йде з коротким мушкетом на лівому плечі, який він тримає за затиля прикладу. Постать козака, відмінна від усіх інших, змушує думати, що ця печатка не є знімком з оригінального відбитку, а перемальована.

Винятком з усіх печаток, що розглядаються у нашому повідомленні, як за зображенням постаті козака, так і за формою самої печатки є овальна печатка (рис. 3) розміром 55×40 мм, яка належала наказному гетьману Самійлу Кішці⁹. На ній є напис, що починається не над головою фігури, а біля її ніг, від зображеного у формі трилистника знака і закінчується крапкою та трьома рисками. Зовнішнє та внутрішнє кільця, які обмежують напис на печатці, утворені ланцюжком із серцеподібних крапок. Козак без рушниці, але правою рукою тримає біля плеча оголений довгий ятаган (голівка руків'я звернена в бік згину лева), а з лівого боку на поясі висить шабля з татарським руків'ям. Мішкоподібний шлик низької шапки звисає до правого плеча; верхня одяга із звислими широкими рукавами.

Зображення печатки, відомої з документів за підписом Богдана Хмельницького, діаметром 32 мм (рис. 4), опубліковано в двох варіантах. Перший, очевидно, оригінальне зображення відбитку¹⁰, являє собою постать, яка правою рукою тримає широку шаблю на правому ж боці біля пояса. На низькій круглій шапці з правого боку знаходиться щось подібне до круглого шлику. Постать напівобернена наліво, ніби перед початком руху. На «виправленому» рисунку відбитку печатки—шабля з правого боку перенесена на лівий, за постаттю, а права рука козака, що тримає шаблю, нібито захована у передню кишеню, шапка зі шликом, відкинутим на спину¹¹.

Другий тип печатки Богдана Хмельницького (рис. 5) діаметром 32 мм є на деяких документах 1648—1651 рр.¹² На ній є напис, який починається над головою козака від знака у вигляді грубого п'ятикутника з двома парами симетричних бокових променів, що нагадують контур польського орла. Усі літери напису зображені повністю. Козак у високій шапці зі шликом, нахиленим до правого плеча; права рука у передній кишені; під розстебнутою чумаркою на грудях видніється сорочка; рушниця і татарська шабля довші, ніж у постатей на інших печатках.

Третя печатка Богдана Хмельницького (рис. 6) відома за документами 1652—1654 рр. Діаметр її 31 мм, має напис без поділового хрестика. Права рука козака закладена за спину; на чумарці нанесено візерунки, як на багато розшитій матерії; шапка — середньої висоти, зі шликом, який звисає в бік правого плеча; штани смугасті.

⁸ І. П. Крип'якевич. З козацької сфрагістики.— «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. 123—124, стор. 2.

⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 2. К., 1846, табл. IV, 9; М. Слабченко. Материалы по малорусской сфрагистике. Одесса, 1912, стор. 13.

Припущення про появу овальної печатки після Богдана Хмельницького — помилкове (А. С. Уваров. Печать войска малороссийского.— Записки императорского археологического общества, т. 3. СПб., 1851, табл. VIII, стор. 161).

¹⁰ Чтения Московского общества истории и древностей за 1874 год, кн. 3. Приложения к реестрам, стор. 272.

¹¹ М. Грушевський. Ілюстрована історія України. К., 1917, рис. 307; М. Слабченко. Вказ. праця, стор. 122.

¹² І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 5; М. Слабченко. Вказ. праця, стор. 122.

З усієї групи так званих королівських печаток найбільш мудровано виконана печатка діаметром 45 мм, яка є на багатьох документах, підписаних гетьманом Запоріжжя Павлом Тетерею в 1663—1665 рр. (рис. 7)¹³. Особливими прикметами цієї печатки, які відрізняють її від усіх інших, є: рельєфне зображення орла — герба Польщі — на початку напису, над головою постаті; дата «1663» в кінці напису виконана «цифриєю», далі — крапка і риска; тюльпаноподібні квіти на довгих, витких стеблах заповняють усю поверхню відбитка печатки, вільну від постаті козака; козак у високій шапці зі шликом, який спадає на праве плече; на поясі — довга шабля з татарським руків'ям; через ліве плече — черезплічник; права рука з закоченим рукавом покладена за спину; козак одягнений у дві звичайні одєжини, з яких верхня — коротша; внутрішнє кільце, яке обмежує напис печатки, виконано з парних листочків, а за зовнішнім кільцем по самому краю розташовано третє кільце, зроблене візерунчастою ялинкою.

Остання з першої групи печаток (рис. 8) зустрічається на кількох листах 1665—1668 рр. Петра Дорошенка¹⁴, мала діаметр 43 мм. Характерним для напису на цій печатці є те, що між словами розташовані п'ять шестикутних зірочок і замість слів «королевской милости» поставлено по дві літери — «КО» та «МЛ».

Возз'єднання України з Росією не могло не позначитися на написі військової печатки та на титулі гетьмана. 27 березня 1654 р. царською грамотою Богдану Хмельницькому було повідомлено про висилку гетьману і війську нової печатки¹⁵. Від цього часу слід вважати появу у гетьманів запорізького козацтва печаток з написами «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества Запорожского», які ми відносимо до другої групи.

Перша за часом виготовлення печатка цієї групи (рис. 9) має напис «Печать царского величества Малой России войска Запорожского», а остання (див. рис. 14) — «Печать Малороссии войска его императорского величества Запорожского». Три печатки другої групи (див. рис. 10, 11, 13) відмінні від усіх інших печаток, які ми описуємо (крім рис. 6), тим, що одяг козака, який ми умовно називаємо чумаркою (у деяких авторів — жупаном), розшитий візерунками з листя та квітів, а біля ніг — трава з пуп'янками квіток. Головні убори та чоботи на чотирьох із шести печаток (крім рис. 9 та 10) виходять у поле написів, і від них угорі печатки починаються написи.

Перша печатка другої групи, діаметром 37 мм, пережила найбільше власників: спершу вона засвідчувала підпис Богдана Хмельницького в 1654 р., потім — з 1657 по 1659 р. — Івана Виговського, з 1660 по 1662 р. — зустрічаємо її на документах, підписаних Юрієм Хмельницьким, а в 1663 р. — Павлом Тетерею¹⁶. Замість вільної шапки на козаку висока військова шапка зі шликом, який розширюється доверху. Рушниця та шабля довгі; козак одягнений в один кунтуш (без чумарки), правий рукав якого закочений по лікоть, а ліва рука схована в передній кишені. Через праве плече одягнений черезплічник.

Печаткою, зображеною на рис. 10, діаметром 41 мм, також користувалося кілька можновладців: з 1670 по 1672 р. — гетьман Дем'ян Многогрішний, а з 1673 по 1677 р. — гетьман Іван Самойлович¹⁷. Постаць козака на печатці напівобернена вліво. Обидва рукави верхнього одягу закочені по лікоть; шапка — невисока, зі шликом; на рушниці — ремінь;

¹³ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 3; Памятники, изданные Временной комиссией..., табл. IV, 2, 6.

¹⁴ Памятники, изданные Временной комиссией..., табл. IV, 7; І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 12.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 9, 1653—1654 гг. СПб., 1878, стор. 503.

¹⁶ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 9.

¹⁷ Там же, стор. 12.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

права рука козака знаходиться за спиною і тримає якийсь предмет (може, це кишеня була в складках біля спини); штани — з смугастої тканини. Зовнішнє кільце печатки складається з маленьких кружків, з'єднаних лініями, а внутрішнє — подвійне. Повний напис починається вгорі від хрестика.

Печатка часів гетьманування Івана Мазепи (рис. 11) за складністю малюнка є найоригінальнішою з усіх військових печаток. Постать, виконана гравером-художником, дуже реалістична навіть у дрібних деталях. Козак з великими вусами стоїть, трохи відкинувшись назад під вагою рушниці, яку він тримає на лівому плечі; на рушниці — плечевий ремінь. Долоня правої руки — на стегні; один кінець широкого паса спускається майже до лівого коліна; на пасі висять коротка шабля зліва та предмет, схожий на ладівницю, — праворуч. На козакові — верхній одяг (без чумарки) з візерунками листя та ягід; на грудях — накладні застібки. Шапка з плоским дном заломлена до правого плеча.

Друга печатка (рис. 12), також часів гетьманування Мазепи¹⁸, діаметром 45 мм, положенням корпусу козака повторює попередню, але права рука спирається не на бік біля паса, а на стегно — в тому місці, де видно якийсь предмет, мабуть ладівницю. Замість одного візерункового верхнього одягу — два, верхній короткий — чумарка; рукави — зашкочені; поли розгорнуті. Через праве плече черезплічник. На голові — шапка із заломленою назад верхівкою. Пас — широкий, матерчастий, чоботи з короткими халявами. Шабля з великим перехрестям руків'я, на рушниці — плечевий ремінь.

У розшитому верхньому одязі зображено козака на печатці діаметром 46 мм¹⁹, яка стоїть на документах, підписаних гетьманом Іваном Скоропадським у 1708—1714 та в 1720—1722 рр. (рис. 13)²⁰. Права рука стегном. Великий шлик низької хутрової шапки падає до правого плеча. Чоботи із закатом або опушкою. Як і в інших печатках цієї групи, з правого боку за козаком видніється причеплена до паса річ, може ладівниця. Кінець шаблі несподівано показано праворуч між першим і другим верхнім одягом.

Печатка генерального писаря Туровського 1739 р.²¹ — найостанніша з печаток, на якій зображено постать козака (рис. 14). За своїм грубим виконанням вона не схожа на жодну з попередніх. Тулуб постаті зігнуто на правий бік; непропорційно тонкі ноги начебто починають крокувати; права рука без кисті спирається на стегно біля широкого череса, ліва — підтримує незвичайно зігнуту рушницю, а замість ладівниці-порохівниці біля правого стегна — кільце. На голові козака — низька шапка з вертикальним маленьким шликом.

Третю групу становлять чотири печатки, які мають коловий напис: «Печать славного войска Запорожского Низового». Характерною особливістю їх є зображення спису (піки), який вертикально стоїть коло лівої руки козака. На одній з цих печаток (рис. 18) між рамкою і списом зображено кут будівлі, схожої на церкву. Приналежність і час застосування цих печаток точно ще не встановлено, але за місцем знаходження відбитків двох печаток (рис. 16 і 17)²² їх безпідставно приписують Самарській паланці²³, а третя (рис. 15) ніби в 1734 р. належала кошовому

¹⁸ Памятники, изданные Временной комиссией..., табл. IV, 10.

¹⁹ Там же, табл. IV, 11.

²⁰ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 13.

²¹ А. С. Уваров. Вказ. праця, стор. 160.

²² Гавриил. Исторические записки о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса, 1838. Рисунки на обкладинці.

²³ І. П. Крип'якевич. Стан і завдання української сфрагістики. — «Український історичний журнал», 1959, № 1, стор. 115. Печатки паланок, створених за останні 40 років існування запорізького козацтва, мали зовсім іншу, ніж загальновійськові, форму та напис, який указував найменування паланки.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 18.

отаману Алашевичу²⁴. Але 1734 р.— це перший рік повернення козаків з Низових Січей та рік смерті гетьмана Апостола, замість якого для керівництва Військом Запорізьким і Україною було створено управління з шести чоловік. Після смерті останнього гетьмана генеральний писар залишався на своїй посаді²⁵, і в нього знаходилась військова печатка, виготовлена після повернення запорожців. Наведені дані і те, що слово «низового» відсутнє на всіх описаних раніше печатках, дають підставу припустити, що перші три печатки останньої групи (рис. 15, 16, 17) застосовувались при підписах кошових отаманів Олешкінської та Каменської Січей, коли козацтво знаходилося саме на низу Дніпра (майже біля самого гирла ріки). Там Іван Малашевич з 1714 по 1734 р. чотирнадцять разів обирався кошовим отаманом, і цілком ймовірно, що печатка, зображена на рис. 15, могла засвідчувати підписи і кошового (а не гетьмана) Малашевича. Але цілком можливо, що спочатку після переходу на Нову Січ біля Базавлука, в період між смертю гетьмана Апостола і створенням управління, кошовий Малашевич, обраний у п'ятнадцяте, змушений був скріпити якийсь документ старою печаткою. Потім, після встановлення нового керівництва військом і Україною, старі низові печатки як реліквії були передані на зберігання в Самарський монастир, який опікали запорожці.

Написи трьох печаток Низового війська (рис. 15, 16 і 18) починаються з поділового хрестика. Дві печатки (рис. 15 і 16) в усьому, за винятком штрихування на одязі та трави, схожі одна на одну. Постава поstattи козака на цих трьох печатках однакова: рушниця на лівому плечі, підтримувана під приклад; порохівниця — біля правого стегна; вигнута татарська шабля — з лівого боку на пасі; на голові — конічні ковпаки — шапки зі шликами на двох козаках (рис. 15 та 16) та кругла шапка у безвусого козака (рис. 17).

Остання печатка цієї групи (рис. 18) відрізняється від попередніх. Напис на ній виконаний без єдиного пропуску слів чи літер, рівномірно розміщених по колу, а форма літер близька до накреслення їх, прийнятого вже у другій половині XIX ст. Козак зображений без шаблі, а рушницю він тримає ніби під лівою рукою, а не на плечі, шапка у нього схожа на каску, прийняту в російській армії при Миколі I. Вигляд цього малюнка з відбитка печатки, яка знаходиться у справах архіву Кубансько-го війська, підтверджує наше припущення, що вона була виготовлена для війська Вірних Запорожців перед офіційним присвоєнням їм цього на- йменування, звідки і завезена на Кубань.

В. Г. Фоменко

ВОЙСҚОВЫЕ ПЕЧАТИ ЗАПОРОЖЦЕВ

Резюме

В статье собраны и подробно описаны известные из различных первоисточников и литературных материалов сведения о печатах Войска Запорожского конца XVI—XVIII в., в центре которых изображен казак с ружьем на плече и саблей у пояса. Это изображение подобно фигуре, нарисованной на гербе Войска Запорожского.

Рисунки оттисков печатей, собранные автором, сгруппированы им в соответствии с имеющимися на них надписями. Наличие разных надписей на печатах свидетельствует о сложности обстановки и ситуаций, возникавших в период борьбы запорожского козачества за освобождение украинского народа от панского гнета и попыток его порабощения иноземными захватчиками.

²⁴ А. А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. 1, изд. 3. Одесса, 1886, стор. 68—69.

²⁵ А. С. Уваров. Вказ. праця, стор. 161.